

Tütün Sektöründe Yabancı Yatırım: Reji Deneyimi Işığında Bugünü Anlamak

Melda Yaman ÖZTÜRK*
Nuray Ertürk KESKİN**

Özet: Tütün Rejisi, Osmanlı kaynakları üzerindeki Avrupa kontrolünü açık bir statüye kavuşturan Duyunu Umumiye sistemi içinden doğan çok-uluslu bir yabancı sermaye yatırımdır. Reji, 1887 yılında Samsun'da da bir tütün fabrikası kurmuştur. Reji İdaresi'nin kurulması tütününü bölgede başlıca geçim kaynağı olmasına yol açmış, Samsun'da iktisadi, finansal ve toplumsal ilişkileri çok boyutlu etkilemiştir. Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde doğrudan sermaye yatırımı örneği olarak Samsun Reji Tütün Fabrikası, 2000'li yıllar Türkiye'sinde özelleştirmesi tamamlanan Tekel'in Samsun yöresine etkilerinin erken örneğini oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tütün Rejisi, tütün üretimi, Samsun, Duyunu Umumiye, yabancı doğrudan yatırımlar.

Abstract: The Tobacco Regié was a multinational foreign direct investment that had emerged from the Public Debts (Duyunu Umumiye) system, and this system in turn signified the foreign control over Ottoman resources. Regié established a tobacco factory in Samsun in 1887. While the Regié Administration caused tobacco production to become the main source of income in Samsun and its towns, it affected economic, financial and social relations in the region. In fact as a foreign direct investment in the Ottoman Empire, in the 19th century, Samsun Regie tobacco factory can be seen as an early example of the impacts of privatization of Tekel on Samsun.

Keywords: Tobacco Regié, tobacco production, Samsun, Public Debts, foreign direct investment.

* Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, İktisat Böl.

** Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yön. Böl.

Giriş

Üç günden beri reji müesseselerini ve dairelerini gezmekteyiz. Tütün ekiminin en önemli merkezindeyiz. Samsun'da ilkbahar ortasında, gelecek mahsulün ekilmesi için hazırlanan yeni sürülmüş topraklar haricinde bütün memleket koyu yeşil renktedir. Sürülmüş topraklar yeşillikler arasında siyah lekeler vücuda getiriyor. Bu yeşillik Samsun civarındaki tepeleri zirvesine kadar kaplıyor. Türkiye'den başka hangi memleket olsa bu feyizli topraktaki köyler son derece zengin olurdu ve biriktirilmiş kârlarla tamamıyla şenlendirilirdi. Burada böyle bir şey yok. Herkes yalnız karnını doyurmak için çalışıyor.

*Reji Direktörü Louis Rambert, 1902**

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde egemenliğini yeniden yapılanarak sürdüren liberal politikalar, 'gelişmiş' ülke sermayesinin kendisine yeni faaliyet alanları açma ve kârlı bölgelere yayılma hedefine hizmet etmektedir. Dünyanın 'az gelişmiş' coğrafyaları ise, bu gelişmeye koşut biçimde, otuz yıldan bu yana kamusal mekanizmaların piyasa mekanizmaları lehine çözülüşüne tanıktır. Sermayenin ihtiyaçlarının belirleyici olduğu bu yeniden yapılandırma sürecinde, kamusal mal üreten işletmeler özelleştirilerek ülke içi sermaye ile yabancı sermayenin etkinlik gösterebileceği alanlar haline getirilmiştir. Özelleştirme süreci, kamusal hizmetlerin metalaştırılmasıyla genişletilmiştir. Böylece devletin gerek tarım ve sanayi gibi üretken sektörlerdeki gerekse sağlık ve eğitim gibi toplumsal hizmetlerdeki varlığı önemli ölçüde gerilemiştir. Devletin çekildiği her alan kısa sürede 'yerel' sermayenin yanında küresel tekellerin yönetim ve denetimine geçmiştir. 1970'li yılların sonunda başlayan süreç, dünyanın 'gelişmiş' kapitalist toplumlar dışında kalan bölgeleri için derin bağımlılık ilişkileri yaratarak ilerlemektedir.

Gerek üretim ölçeği gerekse istihdam düzeyi bakımından Türkiye'nin en büyük kamu işletmelerinden olan TEKEL'in özelleştirilmesi yeni-liberal politikaların Türkiye özelinde ortaya çıkardığı sonuçlardan biridir. 1980'den bu yana devam eden serbestleştirme ve özelleştirme politikalarıyla tütünde de devlet tekeli kırılmıştır. Yerli-yabancı şirketlere yurt içinde sigara üretme, fiyatlandırma, dağıtım ve satış olanağı sağlanmıştır. Devletin tütün üretimine verdiği desteği çekmesiyle tütün ekim alanları hızla daralırken, sigara ve tütün ithalatı önemli bir artış göstermiştir. TEKEL'in altı sigara fabrikası (Samsun, Tokat, Malatya, Adana, Maltepe, Bitlis) kentlerin merkezinde kalmış arsalarıyla birlikte bir İngiliz-Amerikan şirketi British American Tobacco'ya 2008 yılında satılmıştır.¹

* Ramber, 1975: 119.

¹ TEKEL'in alkollü içki bölümü ise 17 fabrika, stok, hammadde ve varlıklarıyla 2004 yılında 292 milyon dolara (Nurol-Limak-Özaltın-Tütsab ortak girişim grubu) MEY İçki'ye satılmıştır. MEY İçki, 2006 yılında 810 milyon dolara ABD'li Texas Pacific Group'a

Türkiye'nin TEKEL'in özelleştirilmesine benzer sonuçları erken bir dönemde ortaya koyan ve günümüzde 'gelişmiş' kapitalist ülkelerle 'azgelişmiş' ülkeler arasında yeniden yapılanan eşitsiz ilişkiye ışık tutan tarihsel bir deneyimi bulunmaktadır: Reji Şirketi. Osmanlı borçlarının ödenmesini garanti altına almak amacıyla kurulan ve Osmanlı tütün tekeli elinde bulunduran Reji Şirketi, kâr amacıyla ülkeye gelmiş çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımı idi. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Avrupalı devletlere borçlanarak bağımlı hale gelmiş; şirket, haklarını bu devletlerden aldığı güçle kabul ettirmişti. En önemli gelir kaynaklarından birini Reji'ye devreden Osmanlı Devleti, karşılığında hayli düşük bir gelir elde edebiliyordu. Hükümet bu imtiyazı vermekle, tütün üreticisinin ve tütün üretiminin geleceğini Reji Şirketi'nin kâr beklentilerine terk etmişti. Bu tarihsel deneyim, günümüzde karşı karşıya kaldığımız gelişmeleri çözümlememizi sağlayan önemli ipuçları sunmaktadır. Bugünkü Türkiye koşulları, her ne kadar 19. yüzyıl koşullarından farklı olsa da iktisadi, toplumsal ve sınıfsal özellikler bakımından benzerlikler de barındırmaktadır. Ayrıca, uluslararası sermayeyle ilk eşitsiz ilişki 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti döneminde kurulmuş ve bu ilişkinin etkileri sonraki yüzyıllara yansımıştır. Dahası, günümüzdeki pek çok yapı ve kurumun kökenleri 19. yüzyıl sonlarına uzanmaktadır.

Tütün, sigara fabrikaları ile tütün üretimini birleştiren, yani tarımla sanayi arasında köprü vazifesi gören bir üründür. Bu çalışma, tütün sektöründe özelleştirmenin bir yörenin ekonomisi, kent yaşamı, o yörede yaşayan üretici köylüler, fabrika çalışanları üzerine etkilerini -Samsun örneğinde- ortaya koymayı amaçlamaktadır. Osmanlı'nın Reji deneyimi, tütün sektörünün serbestleştirildiği küreselleşme dönemine ve sektörün geleceğine ilişkin analizlere ışık tutacaktır. Basılı materyal, Reji ve TEKEL dönemlerine ait resmi belgeler ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi bu araştırmanın temel kaynaklarıdır. Söz konusu arşivler şimdiye dek son derece sınırlı kullanılmıştır.

Gerek Osmanlı'nın kapitalist dünyaya açılma süreciyle birlikte 19. yüzyıl sonunda Avrupa sermayesinin kısılcasına girmiş Osmanlı Devleti'ni inceleyen çalışmalarda gerek Reji İdaresini'ni konu edinen çalışmalarda Samsun'da yaşanan

satılmıştır. 2011 yılında bu kez Amerikalılar MEY İçki'yi satışa çıkarmış ve şirket 2.100 milyon dolara içkide dünya devi olarak tanınan İngiliz DIAEGO şirketine satılmıştır. Ereğli Demir Çelik ve TEKEL'le birlikte özelleştirmeler, 2008 yılında Türkiye'ye giren yabancı doğrudan yabancı yatırımın yaklaşık yüzde 25'ini oluşturmaktaydı (Hazine Müsteşarlığı, 2009: 14).

² Avrupa emperyalizminin Osmanlı'yı denetim altına alması, Duyunu Umumiye ve yüzyıl sonunda Osmanlı'da yabancı sermaye yatırımları birçok çalışmaya konu olmuş, bu olgular çeşitli boyutlarıyla irdelenmiştir. Bu çalışmaların bir bölümünde Osmanlı'nın Avrupa kapitalizmi ile ilk bağlantısının başta İzmir olmak üzere Batı bölgeleri ile Çukurova üzerinden kurulduğu olgusundan hareketle İzmir-Aydın bölgesi yahut Çukurova üzerine odaklanılmaktadır. Orhan Kurmuş ve Bülent Varlık'ın çalışmaları bu çerçevede öne çıkmaktadır: Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, İstanbul, 1982;

deneyime çok az yer verilmiştir. Bu konuda tek örnek olarak 2006 yılında Samsun Yerel Tarih Grubu tarafından yayımlanan *Fabrikann Zilleri Sustu Adı Kaldı: Reji* başlıklı kitapçığı anabiliriz. Bu çalışma Samsun'da Reji İdaresi'nin faaliyetlerini çeşitli boyutlarıyla ele almaktadır. Bununla birlikte, Avrupa sermayesinin Samsun'a girişine ve Reji sürecine yönelik bütünlüklü bir resim sunmaktan uzaktır.

Oysaki İzmir ve Çukurova'ya kıyasla daha geride kalan ve belki de bu nedenle Osmanlı'da yabancı sermaye yatırımlarını inceleyen çalışmalarda bahsi pek geçmeyen Samsun, 19. yüzyılda Avrupa kapitalizminin Osmanlı topraklarına sızdığı önemli kapılardan biri haline gelmişti. Yüzyıl ortalarına doğru Avrupa sermayesinin bir yandan gıda ve tarımsal hammadde satın aldığı, bir yandan da mamul ürünlerini pazarladığı bir başka merkez olarak öne çıkıyordu. Birçok ülkeden yabancı tüccar iç bölgelerde ve Samsun yöresinde üretilen ürünleri Samsun limanı üzerinden Avrupa ülkelerine taşıyor, Avrupa'nın ürettiği sanayi ürünlerini iç bölgelere ulaştırıyordu. Kapitalist dünyayla çok daha güçlü bağlar Tütün Rejisi'nin bölgede teşkilatlanmasının ardından oluşmaya başlamış, Reji İdaresi ilk tütün fabrikalarından birini 1887 yılında Samsun'da kurmuştu. Böylece Reji bölgede tütün üretiminde, tütün ticaretinde, tütün işlemede tek belirleyici haline gelmişti. Tütün fabrikasının kurulması Samsun ve yöresindeki kapitalist dönüşümü hızlandırarak yeni kredi ve finans biçimlerinin doğmasına neden olmuş; kent Avrupa'nın üretken sermayesiyle birlikte ticaret ve finans sermayesi ile de yeni bir bütünleşme sürecine girmişti. Yüzyıl sonlarına doğru yaşanan gelişmeler kent yerleşiminde ve toplumsal hayatta da dönüşümleri beraberinde getirmişti.

Bu çalışma, tütün sektöründe özelleştirmenin bir yörenin ekonomisi, kent yaşamı, o yörede yaşayan üretici köylüler, fabrika çalışanları üzerine etkilerini - Samsun örneğinde- ortaya koymayı amaçlamaktadır. Osmanlı'nın Reji deneyimi, tütün sektörünün serbestleştirildiği küreselleşme dönemine ve sektörün geleceğine ilişkin analizlere ışık tutacaktır.

Çok-Uluslu Bir Şirket: Reji

19. yüzyılın son çeyreğine ödeyemediği borçlar karşısında alacaklı devletlerin baskısı altında giren, borç taksitleri ve faiz ödemelerinin getirdiği ağır yükün altında ezilen Osmanlı İmparatorluğu, 1875 yılında dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmiştir. Osmanlı'nın mali iflasını izleyen dönemde, Osmanlı Bankası ile Galata Bankerleri ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan 22 Aralık 1879 tarihli anlaşma ile 1880 yılı başından itibaren *Rüsumu Sitte İdaresi* kurulmuştur. Rüsumu Sitte, "altı resim" yahut "altı dolaylı vergi" anlamına gelmektedir. Tütün, tuz, damga, alkollü içkiler, balıkçılık resimleri ile İstanbul-Edirne-Bursa-Samsun'un ipek öşründen oluşan altı gelir kaynağının on yıllık hasılatı bir tür tekel işlevi gören bu idare tarafından toplanacaktı. Elde edilen gelirle, Galata bankerlerinden alınmış kısa

Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1977.

vadeli borçların faizi ve amortismanları ödenecek, artanı da hazineye devredilecekti. Böylece Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık gelirleri teminat gösterilmişti. Rüşumu Sitte İdaresi, Duyunu Umumiye İdaresi'nin pilot uygulaması olmuştur (Noviçev, 1979: 86).

Rüşumu Sitte İdaresi çalışmalarını sürdürürken, Osmanlı Hükümeti ile alacaklı ülkelerin temsilcileri arasında başlayan görüşmeler, 1881 yılının Aralık (hicri takvime göre Muharrem) ayında imzalanan bir anlaşma ile sonuçlanmıştır. *Muharrem Kararnamesi* olarak adlandırılan bu anlaşma ile ödeme koşulları yeniden düzenlenmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü bu alacaklılar adına toplayacak özerk bir örgütün kurulmasını kabul etmiştir. Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, ham ipekten toplanan öşür, balıkçılık ve alkollü içkilerden alınan vergiler (rüşumu sitte gelirleri) ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, 50.000 Osmanlı lirasına ulaşan tömbeki vergisi ile Kıbrıs'ın gelirlerinden kalan artık *Duyunu Umumiye (Kamu Borçları) İdaresi* adı verilen ve yabancı temsilciler tarafından yönetilen bu kuruma devredilmiştir. Teşkilat, ülke içinde ikinci bir maliye sistemi yahut kimi Batılı araştırmacıların deyimiyle “devlet içinde devlet” gibidir (Parvus Efendi, 2005; Blaisdell, 1979).³ Osmanlı Devleti'nin gelir kaynakları içinde en önemli kalemlerden biri olan tütün geliri, Muharrem Kararnamesi'ne göre Osmanlı borçlarının bitimine kadar Duyunu Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştı (Parvus Efendi, 2005: 74-75). Kararnamenin 9. maddesinde, tütünün reji (tekel) vasıtasıyla işletilmesinden elde edilecek kazançların ilgili taraflarca belirlenecek şartlar çerçevesinde Osmanlı Hükümeti, tahvil sahipleri ile Reji Şirketi arasında dağıtılması öngörülmüştü (Morawitz, 1978: 228). Reji Şirketi, 1883 yılı Mayıs ayı başında kurulacaktır.

Memalik-i Osmaniye Dubanları Müşterek'ül Menfaa Reji Şirketi (Osmanlı İmparatorluğu Tütünleri Kazanç Ortaklığı Tekeli Şirketi) adıyla kurulan tütün tekeli, Osmanlı kaynakları üzerindeki yabancı kontrolünü açık bir statüye kavuşturan Duyunu Umumiye sistemi içinden doğan çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımdır.⁴ Osmanlı tütün gelirini toplama imtiyazı, 10 Ocak 1883 tarihli Duyunu Umumiye İdaresi kararıyla Berlin'de banker S. Bleichröder, Viyana'da Anstald Kredi Grubu ve Osmanlı Bankası grubundan oluşan bir anonim şirkete verilmiştir. Reji Şirketi veya Reji İdaresi adlarıyla anılan şirket, dönemin Avrupası'nın ileri kapitalist ülkelerinin hemen hepsinin temsil edildiği çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımdır. Reji'yi oluşturan sermaye grupları, Reji'nin yapısını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Üstelik Reji'de yer alan sermaye gruplarından her biri, kendi içinde de çok uluslu bir yapıyı barındırmaktadır.

Reji Şirketi Osmanlı Devleti, Duyunu Umumiye İdaresi ve yukarıda adı

³ Osmanlı Kamu Borçları İdare Meclisi'nin, kamu yönetimindeki güncel özerklik eğilimini açıklamak amacıyla, bir karşılaştırma aracı olarak analizi için bkz: Güler, 2006.

⁴ Şirketin adı Fransızca olarak şöyledir: “la Regie Co-intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman.”

geçen sermaye gruplarının yetkilileri arasında imzalanan 27 Mayıs 1883 tarihli sözleşme ile kurulmuştur. İmtiyaz Fermanı bir gün sonra, 28 Mayıs'ta çıkarılmış ve ardından 19 Temmuz 1883 tarihinde Reji Yasası onaylanmıştır. İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir. Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakmıştır. Tütün Rejisi tarımın yıllık 100.000 liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısmına el koymuştur (Quataert, 1984: 68).

Reji Şirketi, Doğu Rumeli hariç, Osmanlı Devleti sınırları içinde bandrol yönteminin uygulandığı vilayetlerin tümünde, ülke içinde tüketime ayrılan tütünlerin üretim, satın alınma, depolanma, işlenme ve ayrıca sigara üretim ve satış aşamalarını gerçekleştirmek, bu faaliyetlerini Osmanlı Devleti adına yürütmek üzere kurulmuştur. Reji Şirketi'ne bırakılmış olan gelirler altı başlıkta toplanabilir (Oktar, 1992: 51-52): 1) Mamul tütün satışları, 2) ruhsat gelirleri, 3) ihraç edilen tütünden alınan resimler, 4) sigara, enfiye, çiğneme tütün ithalatından elde edilen gümrük giriş resimleri, 5) Bağdat-Musul geliri, 6) faizler ve öteki gelirler.⁵ Ülke içindeki tömbeki (nargile tütünü) üretimi de şirketin kontrolüne bırakılmış, devlet yalnızca ithal tömbekiden alınan vergilerin toplanmasını elinde tutmuştur (Doğruel ve Doğruel, 2000: 66-67). Bununla birlikte Osmanlı Devleti, yurt içinde üretilen tütünlerden öşürden başka vergi almamayı taahhüt etmiştir. Devlet, tütünden alacağı öşür vergisini Reji ambarlarında tahsil edecektir.

Reji Şirketi, Marx ve Engels'in emperyalizmin geri ülkelerdeki "biri yıkmak diğeri yapmak" olarak adlandırdığı ikili rolünü tüm özellikleriyle ortaya koyan bir örnektir (Marx ve Engels, 1977: 117). Reji Şirketi bir yandan küçük ölçekli yerel tütün atölyelerini ortadan kaldırmış, mali ilişkilerde radikal değişiklikler yaratarak Osmanlı'nın mali bağımlılığını pekiştirmiş; öte yandan tütün üretimini, tütün ticareti ve ihracatını genişletmiştir. İlk doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına örnek olan Tütün Fabrikaları, Osmanlı'nın yabancı finans, sanayi ve ticaret sermayesiyle bağlarını güçlendirmiştir. Avrupa sermayesinin Osmanlı ülkesinde başlattığı kapitalist dönüşüm, üretim ilişkilerinin yanı sıra yönetsel yapı ve toplumsal hayatta da değişikliklere neden olmuştur. Şirket çıkarlarını devlet güvencesiyle yürüten Tütün Rejisi, Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vurmuş tarihsel bir deneyimdir. Bu tarihsel deneyim bugüne dair kayda değer dersler sunmaktadır.

Reji, halkın bir bölümü için yeni iş imkânları yaratırken, tütün üretimi ve ticareti ile uğraşan geniş bir kesimini de geçim kaynaklarından yoksun bırakmıştır. Rejinin faaliyete geçmesiyle birlikte birçok çiftçi, sigara üreticisi, işçi, kredi veren,

⁵ Diğer vergiler, ithal puro, ağız tütünü, enfiye ve lisans vergileri ile Mısır, Sisam, Tunus, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Doğu Rumeli, Girit ve İran'a ihraç edilen tütünler üzerindeki vergilerdi (Doğruel ve Doğruel, 2000: 66).

tüccar işini ve gelirini kaybetmiştir (Donald Quataert'ten aktaran Geyikdağı, 2008: 186). Tütün mamulleri üretimi de Reji'ye bırakılmıştır; enfiye dahil her türlü tütün işleme sanayisi Reji'nin tekelindedir. Reji'nin kurulmasını sağlayan fermanın yayınlanmasından sonra Reji dışında kimseye tütün fabrikası kurma izni verilmeyecek; o ana kadar kurulmuş ve işlemekte olan fabrikalar kapatılacaktır. Zamanla ülke içinde 300'den fazla küçük tütün işleme atölyesi kapanmış, binlerce çalışan işsiz kalmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2000: 68). Reji'nin kurulmasıyla birlikte yalnızca tütün ihracatı yapar hale gelen tütün tüccarları da kayba uğramıştır.

Öte yandan 1883'te 500 kadarı fabrika işçisi olmak üzere yaklaşık 4500 kişiye istihdam sağlayan Reji Şirketi'nde çalışanların sayısı 1887'de 5600'e, 1889'da 8.800'e yükselmiştir.

Şirket tütüne düşük fiyat vermek, üreticiye yüksek faizle kredi açmak, düşük ücretle kadın ve çocuk emeğini sömürmek, kaçakçılığı önlemek için silahlı güvenlik gücü (Reji kolculuğu) yaratmak, kaçakçılarla yaşanan çatışmalarda binlerce insanın ölümüne neden olmak, yıllık gelirini az gösterip devlete ödenen payı düşürmek gibi uygulamalarıyla eleştirilmiştir (Oktar, 1992: 54-92; Ekinci, 2008: 370-372).

Ülke içindeki tütün ticaretinde ve tütün işlemede tek yetkili olan şirket, tütün piyasasını da belirliyordu. Üreticiler tütüne verilen fiyatı çok düşük buluyor, her fırsatta şikayetlerini dile getiriyorlardı. Reji'den önce tütün tüccarlarının rekabeti ve yurt dışında büyüyen tütün talebi fiyatları yükseltebiliyor, yüksek fiyatlar köylünün tütün ekmesini teşvik ediyordu. Reji döneminde, aksine, düşük fiyatlar kimi bölgelerde üreticileri tütün ekmekten vazgeçirmişti.

Reji üreticiye kredi açmakla mükellefti. Ancak üreticiler kredilerin yüksek faizli olduğundan, ihtiyacı karşılamadığından şikayetçiydiler.

Reji İdaresi istihdam politikası nedeniyle de eleştirilmişti. Tütün fabrikalarında ucuz emek gücü olarak çocukların çalıştırılması başlıca eleştiri konusuydu. İş yaşamına yönelik düzenlemelerin bulunmaması veya yetersiz olması, Reji'nin işini kolaylaştırıyordu. Kadınlar da ucuz emek gücü olarak Reji fabrikalarında istihdam ediliyordu. Sağlıksız çalışma koşullarında ucuza çalıştırılan kadınların durumuna çeşitli araştırmalarda dikkat çekilmişti.

Reji'nin tütüne düşük fiyat vermesi üreticileri kaçakçılığa sevk etmekteydi. Tütün üretiminde izin almada yaşanan sorunlar, depoların yetersizliği, kredilerin ihtiyacı karşılayamaması gibi nedenler tütün kaçakçılığını yaygınlaştırıyordu. Tütün kaçakçılığıyla mücadele amacıyla Reji silahlı özel güvenlik gücü oluşturmuştu. Reji'nin kaçakçılara tavrı çok sertti; kaçakçılarla yaptığı silahlı çatışmalar binlerce can kaybına neden olmuştu.

Bu ve benzeri pek çok nedenden ötürü Reji İdaresi eleştirilmiş, tütün üreticilerinin ve tütün işçilerinin tepkisini toplamıştı.

Tütün Rejisi, İstanbul dışındaki başlıca fabrikalarını Anadolu, Suriye ve Filistin'deki büyük tütün üretim merkezlerinde kurmuştur: İstanbul, İzmir, Beyrut, Damas, Yaffa, Halep, Adana, Manisa. Bu merkezlerden biri de Anadolu'nun önemli liman kentlerinden biri olan Samsun'dur.

Samsun'da Reji Örgütü ve Samsun'a İktisadi Etkileri

Reji öncesinde gelişme gösteren uluslararası ticaret belirli bir dereceye kadar bölgede meta ilişkilerini geliştirmiş, bağlantı yollarını iyileştirmiş ve yeni finansal ilişkilerin oluşmasına yol açmıştı. 19. yüzyıl başlarından itibaren yabancı tüccarların bölgede ticaret ağları kurması ve iç kesimlerle Samsun yöresinde yetişen ürünlerin Avrupa limanlarına taşınmasıyla Samsun kapitalist dünyaya açılmaya başlamıştı. Yüzyıl ortalarında tütün üretiminin yayılması kapitalist sistemle entegrasyonda ikinci önemli uğraşı oluşturuyordu. Samsun tütünü Avrupa'dan Amerika'ya pek çok ülkede tercih edilen kalitede idi ve bölgeden düşük fiyatlarla satın alınan ürünler dış ülkelerde yüksek fiyatlarla satılarak hem aracılara hem de yabancı tüccarlara yüksek ticari kârlar bırakıyordu.⁶

Kapitalist dünyaya çok daha güçlü bağlar, Tütün Rejisi'nin bölgede teşkilatlanmasının ardından kurulmaya başladı. Reji Şirketi, bölgenin kapitalist entegrasyonunu, doğrudan yatırıma bağlı olarak artan ticaret ve mali ilişkiler aracılığıyla hızlandırmıştı. Şirket Duyunu Umumiye'den görevi teslim almasının hemen ardından kısa sürede ülke genelinde örgütlendi. Merkezi İstanbul'da bulunan şirket on iki kişilik yönetim kurulunca yönetiliyordu; taşrada ise müdürlük ve memuriyetlerle temsil ediliyordu. Reji'nin başlıca faaliyeti İstanbul'da ve Anadolu'da tütün fabrikaları açmak oldu. İlk fabrikalarından biri 1887 yılında Samsun'da kuruldu. Bunun hemen öncesinde, 1884'te İstanbul (Cibali) ve İzmir'de, 1885'te ise Adana'da sigara fabrikaları kurulmuştu. Samsun Fabrikası, Cibali'den (İstanbul) sonra ikinci büyük fabrikaydı; Samsun'un yerel ekonomisi içinde hem istihdam hem de tütün üretimi bakımından önemli bir yer tutuyordu.⁷

⁶ Samsun ve çevresinde yetiştirilen tütünler, Türkiye'nin ve dünyanın en kaliteli tütünleri arasındadır. Sigaranın bulunmasıyla İzmir ve Lazkiye tütünüyle birlikte Samsun ve Bafra tütünü dünya çapında ün kazanmış ve Amerikan tütünüyle çok iyi bir harman oluşturduğu için her yerde aranır olmuştur. Bölgenin toprak yapısı ve iklimi, yetiştirilen tütünlerin kalitesini belirlemektedir. Orient veya şark tipi tütün denilen Türk tütününün dışarıda sevilmesinin ana nedeni; sigara harmanlarında tatlılık, yumuşaklık gibi özelliklerinden ötürü ıslah edici bir unsur olarak, sert nitelikli Amerikan blend tipi sigara harmanlarına karıştırılmasındandır. Şark tipi tütünün öne çıkan özelliği diğer ürünlerin pek sevmediği kıraç, yamaç ve meyilli arazilerde sulanmadan yetişmesidir. Canik sancağının tütünleri, başta Mısır olmak üzere İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Rusya, Amerika, Belçika, İsveç, Norveç, Yunanistan, İsviçre, Danimarka, Polonya, Avustralya, Finlandiya, Malta, İskenderiye, Hindistan, Tunus ve İtalya gibi dünya pazarındaki büyük alıcıların tercih ettiği tütünlerdi. Samsun tütününün on değişik kaliteye ayrılacağı söylenmektedir: Samsun, Bafra, Alaçam, Sinop ve Gerze, Çarşamba, Taşova (Erbaa, Niksar, Tokat, Zile), Hacıköy, Merzifon, Vezirköprü, Amasya.

⁷ Samsun Tütün Fabrikası beş ana bloktan oluşmaktadır. Fransız mimarlarınca tasarlanmış olan Tütün Fabrikası yerleşkesi Samsun merkezinde, 19 Mayıs Bulvarı üzerindedir. Bugün hala ayakta olan yerleşke 9321 metrekarelik alanı kaplar. Bkz: Özen ve Sert, 2006: 501.

Reji Şirketi'nin örgütlenmesi ve sigara fabrikasının kurulmasının ardından Batılı kapitalist ülkeler Samsun'la bağlarını derinlemesine ilerletmiş; Samsun'un kapitalist dünyayla entegrasyonu hızla gelişmişti. Kısa sürede başta Fransız olmak üzere İngiliz, Avusturya, Belçika sermayeleri bölgede ticari ve finansal faaliyetleri denetimleri altına almışlardı. Bunun yanı sıra yine Fransızların öncülüğünde faaliyetini sürdüren Reji Şirketi, fabrikadan depolara, ticaretten üretime, koruculuktan kent yaşantısına kadar Samsun'da toplumsal ilişkileri yeniden biçimlendirdi.

R. Vadala, 1934 tarihli eserinde Samsun'un Fransızlar'a çok şey borçlu olduğunu iddia etmektedir (1934: 96):

1802 yılında Karadeniz kıyılarına tütün tohumlarını getirenler Fransızlardır ... Bundan başka, 1869'da yapılan Samsun şehir planını Fransız bir mühendis tasarlamıştır. Şehir ... Türkiye'nin [Osmanlı] en güzel şehirlerinden biri olmuştur... Kız ve erkek çocuklara eğitim veren Fransız Okulu Samsun'da uzun süre hizmet vermiştir; öyle ki Samsunlular hala hatırlamaktadır. Nasıl ki Fransız konsolosluğu Samsun'da ticaretin gelişmesine katkıda bulunduyorsa, iki Fransız denizcilik şirketi (*Messageries Maritimes* ve *Paquet*) ile Fransız postanesi de şehre öyle katkı yapmıştır. Hala Samsun'da iş yapmakta olan Osmanlı Bankası ve Selanik Bankası [Banque de Salonique] aslında iki Fransız bankasıdır... Bugün bu kadar önemli olan Samsun sigara fabrikasını kuranlar da Fransızlardır. Samsun Sivas demiryolunu etüt edenler ve ilk çalıştıranlar da Fransız mühendislerdir. Savaşın [Birinci Dünya Savaşı] önce karayolları şirketleri Fransızlardan oluşuyordu.

Vadala, bizzat kendi sözleriyle ortaya koymaktadır ki 19. yüzyıl sonlarından itibaren Samsun Fransız sermayesine, tütün fabrikasından bankalara, ulaştırma şirketlerinden haberleşmeye çok kârlı yatırım alanları sunmuştu; bunun yanında Fransızlar kentte kendi kültürel ve sosyal ihtiyaçlarına yanıt verecek bir yaşam alanı oluşturmuşlardı. Yüzyıl sonunda kent yaşamında gerçekleşen değişiklikler esas Fransız sermayesinin Samsun'a çok şey borçlu olduğunu gözler önüne sermektedir.

Reji Şirketi tütünün tarladan fabrikaya ekim, dikim, toplama, alım, satım, depolama, işleme gibi aşamalarını tek başına kontrol ediyor ve yürütüyordu.⁸ Bu nedenle şirket, tütün üreticisi, toprak sahibi, tütün tüccarı üçgeninin merkezinde konumlanmıştı. Üreticiler Reji'den tütün ekimi için izin almak zorundaydı; Reji yıl boyunca birkaç defa tarlalarda tütünü denetliyordu; toplanan tütünler Reji'nin ambarlarında depolanıyor ve tüccarlar dahi ihraç edeceği tütünü buradan alıyordu. Üretici tütünün ekimden ihracatına bütün aşamalarında krediye ihtiyaç duyduğundan, Reji üreticilere belirli sınırlar dahilinde kredi açmakla mükellef

⁸ Parvus Efendi Reji'nin tütün ekim ve satımını ekime başladığı dakikadan tüketicinin eline geçinceye kadar denetimi altında bulundurmak istediğini; ancak bunun uygulamasının çok güç olduğunu düşünmektedir. Bkz: Parvus Efendi, 2005: 211.

kılınmıştı. Bunun yanı sıra, büyüyen ticaret ve ihracat finansal işlemleri çeşitlendirmiş, Samsun'da birçok bankanın ve sigorta şirketinin şube açmasına neden olmuştu. Reji yöneticilerinin bu kurumlarla organik bağları bulunuyordu.

Reji Şirketi tütün alımında ve mamul ürün satımında Samsun ve çevre illerde kurduğu ticaret ağları ile ticari ilişkileri geliştirmiş; yöre insanını düşük ücretlerle fabrikada, depolarda ve taşımacılıkta istihdam etmiş; çeşitli yerli ve yabancı bankaların açılmasına ve finans ilişkilerinin gelişmesine sebep olmuş; yabancıların iskaniyle ve şehirde yapılan yatırımlarla kent yaşamını etkilemişti. Reji tütünün üretimden pazarlamaya her bir aşamasında tek belirleyici hale gelirken, tütün yetiştiricileri de geçim kaynaklarını denetleyen yabancı sermayeyi karşısında bulmuştu. Üreticiler, tütün fiyatını düşük tuttuğu, depo hizmetinde yetersiz kaldığı, türlü taleplerini karşılamadığı gerekçesiyle Reji'yi sık sık şikayet etmişlerdir. Reji için önemli bir soruna dönüşen tütün kaçakçılığı ise bir yanıyla yabancı sermayeye karşı direniş niteliği taşır. Reji'nin kaçakçılıkla mücadele için örgütlediği özel güvenlik gücü olan kolculuk müessesine karşı halk içinde şiddetli bir muhalefet de yükselmişti. Ayrıca Osmanlı'da ilk işçi eylemleri Reji fabrikalarında örgütlenmiştir. Bütün bu gelişmeler izleyen bölümde ele alınmaktadır.

Diğer bölgelerde olduğu gibi Samsun'da da Reji Şirketi, kendi çıkarlarını devlet desteğiyle dayatıyordu. Şirket her türlü imtiyaza sahipti: Reji şartnamesi gereği Samsun ve yöresinde faaliyette olan tütün işleme atölyeleri kapatılmıştı. Reji Şirketi aralarında verimli gördüklerini satın alarak işletmeye başlamıştı. Bir başka deyişle, yabancı sermayenin bir bölgedeki mevcut üretim yapısını bozarak küçük atölye ve işliklerin kapanmasına yol açması, Reji Şirketi örneğinde devlet gözetiminde gerçekleşmişti.

Tütün Rejisi halkın bir kısmı için yeni iş imkânları yaratırken, tütün üretimi ve ticareti ile uğraşan birçoğunu da geçim kaynaklarından etmiştir. Reji fabrikalarının açılmasıyla birlikte onlarca fabrika ve atölyenin kapatılması, bu atölyelerin işletmecilerinin yanı sıra binlerce işçiyi de işsiz bırakmıştır.⁹ Yüzlerce çiftçi, sigara üreticisi, tütün işçisi, kredi sağlayıcılar ve tüccarlar işlerini ve gelirlerini kaybetmiştir (Geyikdağı, 2008: 186).

Reji'nin tarlaya ekimden fabrikada işlemeye dek tütün üretiminin her aşamasını kontrol etmesi, tütün fiyatlarını belirlemesini de beraberinde getirmiştir. Reji Şirketi için kâr oranını yükseltmenin başlıca yolu hammadde fiyatlarını düşük tutmaktır. Şirket ülke içinde tüketilecek tütün için resmi olarak tek alıcı olduğundan, fiyatı istediği gibi belirleme olanağına sahipti. Böylece tütüne, kendi çıkarını gözeterek, olabildiğince düşük fiyat veriyordu. Üreticiler emeklerinin karşılığını alamamaktan, yaptıkları masrafı karşılayamamaktan şikayetçydiler. Fiyatların çok düşük olması Samsun'la birlikte Ayasuluğ, İzmir gibi tütün ekiminin yaygın olduğu bölgelerde bazı üreticilerin tütün ekimini bırakmasına yol açmıştı

⁹ Noviçev'in verdiği bilgiye göre Reji'nin kurulmasıyla 450 özel tütün fabrikası tasfiye edildi. Bu fabrikatörlerin çoğu Mısır'a giderek orada tütün sanayi kurdular (Noviçev, 1979: 89).

(Dıġıroġlu, 2007: 70-71).

Öte yandan kaçakçı tüccarın Reji'nin verdiği fiyatın çok üzerinde fiyat vermesi nedeniyle tütün kaçakçılığı da yaygınlaşmıştı. Aslında çiftçilerin tütünü kaçakçılara satmaktaki çıkarları fiyat avantajıyla da sınırlı değildi. Kaçakçılarla anlaşmak, üreticiye sınırlanmayan miktarda üretim yapma ve tütünü Reji depolamasının getirdiği harcamalara ve gecikmelere uğramadan, vergi ödmeden elden çıkarma rahatlığı sağlıyordu (Quataert, 1984: 76).

Tütün ihracatı yörede önemli bir ticari birikim yapan ticaret burjuvazisi de yaratmıştı. Bu dönemde Samsun ve Bafra'da Kefeliler, Nemlizadeler öne çıkan isimlerdendi. Nemlizadeler Cumhuriyet döneminde birçok devlet ihalesini alacak kadar güçlenmişti. Samsun-Çarşamba, Samsun-Bafra, Çarşamba-Terme ve Bafra-Alaçam arasında kurulacak demiryolu inşaatı ve imtiyazı 1923 yılında eski Canik mebusu Nemlizadeler'in oğlu Şükrü'ye verilmiştir.¹⁰ Ayrıca, Çarşamba kasabasında Yeşilirmak üzerine köprü yapımı ile Samsun Limanı inşaatına Nemlizadeler Şirketi talep olmuştur.¹¹

Reji'nin İstihdam Politikası

Reji şirketi hemen her vilayet ve kazada temsilcilik açmış; bürolarda, fabrikaların kurulduğu yerlerde yerel halktan yüzlerce kişiyi memur ve işçi olarak istihdam etmiştir. 1887-1897 yılları arasında Samsun Tütün Fabrikası'nda kadrolu 500 kişi çalışmıştır (Dıġıroġlu, 2007: 53).¹²

Reji'nin çalışanlara düşük ücret ödediği görülmektedir. Ne de olsa yabancı sermayenin Osmanlı topraklarında yatırım yapmasının bir nedeni de ucuz işgücü idi. Osmanlı'nın kapitalist dünya ile entegrasyonunun bu ilk dönemlerinde ücretli işçilik yaygınlaşmamıştı. Bu nedenle ücretlerin hesaplanması pek kolay değildir. Bununla birlikte, Korkut Boratav, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk 1839-1913 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde tarım ve sanayide işçi ücretleri için zaman serisi oluşturmuşlar; bu ücretleri İngiltere'deki ücretlerle karşılaştırmışlardır. Buna göre, 1880-1889 yılları arasında Osmanlı'da ücretler 25.5 penny iken, İngiliz ücretleri 55.5 penny'dir; yani İngiltere'de ücretler Osmanlı'nın iki katından yüksektir (2.2 katı). 1890-1899 arasında Osmanlı ücretleri 23.3 penny'ye düşerken, İngiliz ücretleri 57.7 penny'ye yükselmiştir. İngiliz ücretleri Osmanlı ücretlerinin 2.5 katı olmuştur (Boratav vd., 1984: 70).

Reji yöreden temin ettiği işgücünü fabrikada yönetsel birimlerde değil, daha çok ya işçi ya da büro çalışanı olarak istihdam ediyordu. Yöneticilerin büyük çoğunluğunu ise yabancı sermayenin çıkarına göre hareket eden yabancılar

¹⁰ BCA. 30..18.1.1/ 7.31.3., 1 Eylül 1923; BCA. 30..18.1.1/ 8.42.3., 2 Aralık 1923.

¹¹ BCA. 30..18.1.1/ 12.74..15., 5 Şubat 1925; BCA. 30..18.1.1/ 21.60.3., 22 Eylül 1926.

¹² Besim Darkot (1980: 176) ise 1893 yılında Samsun'dan geçen V. Flottwell'in tütün fabrikasında 600 kişinin çalıştığını yazdığını aktarmaktadır.

oluşturuyordu. Donald Quataert'in aktardığına göre, 1882 yılında London Times gazetesine verilen bir mülakatta şirketin personel rejimi şöyle özetlenmişti: "Yerel yürütme görevlerini tümüyle yerel halkın eline bırakmak; ancak, denetim ve üst gözetim görevlerine yabancı kökenlileri atamak." Reji'nin yöre insanını istihdam etmesinin bir başka nedeni daha vardı: Şartname gereği üretilen tütünleri Reji görevlileri topladığı için, görevlinin çevreden biri olması üreticilerin muhtemel direncini kırabilirdi. Nitekim London Times'a mülakat veren Sir Edgar Vincent, Osmanlı gibi bir ülkede "gelir toplama sisteminin kalıcılığı için, yabancılar eliyle ağır vergiler toplamaktan daha tehlikeli birşey olamaz..." diyordu; "Avrupalı yöneticilerin, Doğulu halk kitleleri üstünde Doğulu araçlar vasıtasıyla çalışmaya razı olmaları" daha iyi sonuçlar verecekti (Quataert, 1984: 72). Öte yandan Reji İdaresinde başkan ve başkan yardımcılığına getirilen kişiler, Osmanlı Bankası, demiryolu şirketleri ve yabancı bankalarda çalışan kişilerdi. Sanayi ve finans sermaye kesimleri arasında kurulan bu tür organik ilişkiler, yabancı sermaye bileşenleri arasındaki bağı dolaysızca gözler önüne sermektedir. Bu ilişkiler ağı içerisinde Duyunu Umumiye İdaresi, Blaisdell'in sözleriyle "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı çıkarların devamlı koruyucusu" olma misyonunu kolaylıkla yerine getirebilmişti (Blaisdell, 1979: 9-13; 221-223). Samsun'da da fabrika müdürü ile üst düzey çalışanlar, başta Fransızlar olmak üzere, yabancılardan oluşuyordu.

Tütün fabrikaları kadın ve çocuk emeğinin yoğunluklu kullanıldığı üretim alanlarından biri olarak da öne çıkmıştır. Donald Quataert (2008: 305) kadınların İstanbul, Selanik ve Samsun'da tütün fabrikalarında işgücünün önemli bir unsuru olduğunu altını çizmiştir. Bugün olduğu gibi yüzyıl önce de kadınların ince ve uzun parmakları nedeniyle tütün yapraklarını dizmekte ve tütün sarmakta becerikli olduğu genel kabul görmekteydi. Kadınlar daha ucuza çalıştırılabildikleri için tercih edilmekteydi. Samsun Tütün Fabrikası'nın da kadın emeği yoğunluklu olduğu görülmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra çalışan kadın sayısı (162) erkek sayısından (144) fazlaydı.¹³

1908 Grevleri'nde Tütün İşçileri

Tütün işçileri Osmanlı Devleti'nde ilk büyük grev olan 1908 grevlerinde de en etkin işçi kesimlerinden birini oluşturuyordu. Epey erken bir tarihte, daha 1893'te İstanbul Cibali Tütün Fabrikası işçileri ücret artışı talebiyle grev yapmaya teşebbüs etmiş, tütün kıyma makinası işçilerinden bazıları işi bırakmıştı.¹⁴ Cibali Tütün Fabrikası işçileri 1906'da Abdülhamit'in baskıcı yönetiminin en zorlu yıllarında bile

¹³ 20. yüzyıl başında fabrikaya gezen yabancı bir gözlemci fabrikada muntazam biçimde çalışan gri keten formalı ve kasketli 14 yaş üzerindeki kadınları anlatmaktadır (Dığıroğlu, 2007: 53).

¹⁴ BOA. DH.MKT./22/24, 10.L.1310 (1893) ve BOA. BEO / 189/14113, 10.L.1310 (1893).

grev yapmayı başarmıştı.¹⁵

1908'de ülkenin pek çok bölgesinde tütün işçileri greve gitmiş; Eylül'de Kavala'da 12 binden fazla tütün işçisi greve katılmıştı. Grevlerin ortaklaşan amacı ücretlerin yükseltilmesi ile çalışma koşullarının iyileştirilmesi idi. Örneğin İstanbul Cibali Tütün Fabrikası'ndaki işçiler Reji'nin yüzde 50 oranında yaptığı ücret zammını yeterli bulmayarak 13 Ağustos'ta greve gitmişti (Karakışla, 1998: 192). İşçiler ayrıca çalışma saatlerinin düzenlenmesini talep ediyorlardı. Kavala Tütün Rejisi işçilerinin başlıca taleplerinden biri yazın sekiz, kışın dokuz saatlik işgünü uygulamasına geçilmesiydi. Gece işleri için çift ücret uygulaması, ek işe ek ücret ilkesi yinelenen taleplerdendi. Yılda bir ay ücretli izin hakkı, ücretli hafta sonu tatili de işçilerin talepleri arasındaydı. Çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik talepler de öne çıkmaktaydı: Yine Kavala Tütün Rejisi işçileri sağlık ve hijyene yönelik taleplerinin yanı sıra, işyerinde temiz hava dolaşımının sağlanmasını, temiz içme suyu bulunmasını, tuvaletlerin tamir edilmesini talep ediyordu (Karakışla, 1998: 194).

Grev dalgası Samsun'a sıçramış, Reji Fabrikası işçileri de grev yapmıştır. Osmanlı arşivinde yer alan bir belgede Kasım ayının başında 800 kadar Samsun Reji işçisinin iş bırakarak Reji Nezareti'ne yürüdüğü bildirilmektedir.¹⁶ Grev ve gösteriler ay boyunca sürmüştür. Kasım sonunda çıkan olaylarda ücret artışı talebinde bulunan işçiler tevkif edilmiş; arkadaşlarının serbest bırakılmasını isteyen işçiler de Reji kolcularının saldırısıyla yaralanmıştır.¹⁷ Ertesi gün Samsun'a asker sevk edildiği görülmektedir.¹⁸

Sadece Reji işçileri değil, Samsun tütün ticarethaneleri işçileri de greve gitmiştir. Grev sonrasında işçiler *Samsun Tütün İşçileri Sendikası*'nı kurmuşlardır. Ticarethanelerde çalışan işçiler grevde iken bir bildiri yayımlayarak Reji İdaresi'nin ve Amerikan Tütün Şirketi'nin (*American Tobacco Company*) yanı sıra diğer ticarethanelerin de işçi taleplerini sendikaya bildirmek zorunda olduğunu ve atölyelerde sendikasız işçi çalıştırılmasına izin vermeyeceklerini ilan etmişlerdir (Baskın, 2006: 30).

Grev sonrasında tütün işçileri haklarını elde etmiş, ücretlerine yapılan yüzde 30 – 40 oranında değişen zamla yeniden işbaşı yapmışlardır.¹⁹ Buna karşılık, grev ve gösterilere karşı şiddet kullanan devlet 27 Temmuz 1325 (1909) tarihinde 'Tatil-i Eşgal Yasası'nı çıkarmıştır. Ağır hükümler içeren yasa pek çok kesimin sendikalaşma hakkını elinden almıştır.²⁰ Yasa, grev hakkını da zora sokmuş,

¹⁵ BOA. BEO /2799 /209894, 12.S.1324 (1906).

¹⁶ BOA. DH.MKT. /2623 /66, 10.N.1326 (1908).

¹⁷ BOA. DH.MKT./ 2639/33, 29.N.1326 (1908).

¹⁸ BOA. DH.MKT./ 2640/85, 30.N.1326 (1908).

¹⁹ Aks-ı Sadâ 27 Eylül 1324 [10 Ekim 1908], Sayı 17'den aktaran Sarısakal, 2010.

²⁰ Yasa sadece kapsadığı kapsadığı işyeri ve kuruluşlarda çalışan işçilerle sermayedarin sendika kurmasını yasaklamıştır. Bu nedenle yasa kapsamı dışında kalan işyerlerinde sendika serbesttir. Nitekim yasa kapsamı dışında kalan işyerlerinde çalışanlar sendika kurmuştur.

uzlaşma yolunu denemeden greve girmeyi yasaklamıştır (Gülmez, 1980: 53). Yeni düzenlemeler işçilerin örgütlü mücadelesini zedelemiştir; nitekim 1908 sonrasındaki on yıl içinde sadece 46 grev yapılabilmektedir ki bu sayı 1908 Temmuzunu izleyen birkaç ayda gerçekleşen grev sayısının yarısından bile azdır (Quataert, tarihsiz: 83).

Finansal İlişkiler, Banka ve Sigorta Şirketleri

Samsun'da Reji fabrikasının kurulması ile ticaret hacminin genişlemesi, tütün üreticileri ve tüccarların kredi ihtiyacını büyütüştü. Bizzat Reji Şirketi'nin kendisi yeni bir kredi ihtiyacı yaratmıştı. Eski finans biçimleri yeni koşullarda geçerliliğini yitirmiş, yeni finansman kurumlarına olan ihtiyaç doğmuştu.

Reji'den önce Samsun çevresinde tütün tüccarıyla toprak sahibi eşraf, genellikle işbirliği içerisinde, tütün yetiştiricisine yüksek faizle borç veriyordu. Alacaklarını ya doğrudan hasadın belirli bir bölümüne el koyarak veya ürünü piyasanın altındaki fiyattan kapatarak tahsil ediyorlardı (Dığıroğlu, 2007: 80). Tefeciler tütün üreticisine finansal kaynak sağladıkları gibi, tarladan pazara uzanan ticaret bağlantılarını da kuruyordu. Böylelikle, tefecilik ticari sermaye birikiminde önemli bir işlev üstlenmiş durumdaydı.

Samsun'da Reji'nin faaliyete geçmesi, kredi sağlayanlarla üreticiler arasındaki finans ilişkilerinin değişmesine sebep olmuştur. Reji'yle birlikte Osmanlı topraklarında tarım ve ticaret büyük bir gelişme göstermiştir. Reji Şirketi'nin yarattığı ek tütün talebi tütün ekimi yapmayan çiftçileri de tütüne yöneltmiştir. Böylece üreticilerin toplam kredi ihtiyacı yükselmiştir. Buna karşılık, yeni kredi kaynakları gündeme gelmiştir. Bunlardan biri Reji Şirketi'dir. Reji'ye, şartnameyle faiz almadan üreticiye tahmini ürünün yüzde 50'sine kadar kredi açmak zorunluluğu getirilmiştir. Reji'nin üreticilerin kredi talebini karşılayacak olması, açık ki, tefecilerin çıkarlarına ters düşmüştür (Quataert, 1984: 70-71). Reji döneminde, eskiden kredi sağlayan eşrafın yüksek kârlar elde ettiği kanallar daralmış, eski tefeci ilişkileri nispeten zayıflamış olmalıdır. Önceki dönemde eşrafla işbirliği içinde olan tütün tüccarlarının faaliyetinin Reji döneminde ihracatla sınırlandırılması, tütün tüccarlarının finansal alandaki hareketini kısıtlamıştır (Dığıroğlu, 2007: 94). Bununla birlikte tütün ihracatı Reji tekeli kapsamına alınmadığı için, ihracatla uğraşan tüccarların çoğu gücünü muhafaza etmiştir; hatta onlara yeni ihracatçılar eklenmiştir. Tütün ihracatını birikim sahibi büyük tüccarlar sürdürdüğu için, ticari birikim kanallarının daralmak yerine genişlemiş olduğu düşünülebilir.

İkincisi, çiftçiye devlet eliyle sunulan banka kredileriyle ilişkilidir. 1888 yılında Osmanlı tütünlerine olan dış talep iki katına çıkmıştır. Haydar Kazgan'ın dikkat çektiği üzere, bu koşullarda tarımsal kredi ilişkilerinin eskisi gibi yürümeyeceği açıktır (Kazgan, 1997: 158). Ziraat Bankası'nın kurulmasıyla çiftçiye düşük faizli yasal kredi kanalı oluşturulmuştur. Ziraat Bankası Menafı Sandıkları'nın bankaya dönüştürülmesiyle kurulmuştur. Devletin o zamana kadar çiftçiye yaptığı

Örneğin 1910'da Selanik'de Tütün İşçileri Sendikası kurulmuştur (Güzel, 1981: 167).

tek destek, Menafı Sandıkları –daha önce Memleket Sandıkları- üzerinden sağladığı kredilerdi. Menafı Sandıkları Nizamnamesi örgütlü tarımsal kredinin ilk resmi mevzuatıdır (Yıldırım Kocabaş, 2006: 386).

1888 tarihinde resmen faaliyete geçen Ziraat Bankası'yla esas olarak tarımı düşük faizli kredilerle desteklemek amaçlanmıştır. Böylece çiftçinin tefecilerden yüksek faizle borç alıp zor duruma düşmesi engellenmiş olacaktı.²¹ Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Ziraat Bankası'nın finansal kaynakları sınırlıydı çünkü banka, kendinden önceki sandıklarda olduğu gibi, yine kaynağını tarımdan alıyordu. Oysa Avrupa ülkelerinde tarımsal kredilerin kaynağı sanayi ve hizmetler alanında yaratılan birikimdi (Kazgan, 1997: 152). Çiftçiye Ziraat Bankası yoluyla kredi sağlanmasının ardından Avrupa bankaları da İstanbul ve özellikle Karadeniz liman kentlerinde şube açma yarışına girmiştir (Kazgan, 1997: 161).²² O dönemde tefeci ve sarrafların çiftçiye sağladığı kredilerde faiz oranı yüzde 30'ları bulurken, Ziraat Bankası yüzde 6 faizle kredi açıyordu (Kazgan, 1997: 159).

Reji'nin faaliyete geçmesinin ardından mali ilişkilerde yaşanan üçüncü temel değişiklik, tarım ve ticarete kredi sağlayıcısı olarak yerli ve yabancı bankaların devreye girmesidir. Reji döneminde tütün ihracatçısı işletmelerle bankalar arasında yoğun ve güçlü bir etkileşim kurulmuştur. Eriştığımız kaynaklar Reji döneminde yabancı bankalardan üçünün Samsun'da resmen faaliyet gösterdiğini ortaya koyuyor. Bunlardan biri *Selanik Bankası* idi. 1888'de bir Osmanlı anonim şirketi olarak kurulan Selanik Bankası (*Banque de Salonique*) Fransız, Avusturyalı, Macar üç banka ile Selanik ve Galata bankerlerinin katılımıyla oluşmuştu (Eldem, 2000: 160; Geyikdağı, 2008: 154). Selanik Bankası her türlü bankacılık işlemini yürüttüğü gibi, meta alım satımı da yapıyor, ticari yatırımlarda bulunuyordu (Ferid, 2008: 31). Bankanın tüzüğünde, başta öşür vergisi olmak üzere belli başlı vergilerde mültezim olarak faaliyet göstermesi de öngörülüyordu (Kazgan, 1997: 176). Öbürü *Osmanlı Bankası*'ydi. Önceki bölümde belirtildiği gibi 1856'da Londra'da İngiliz sermayesiyle kurulan Bank-ı Osmani Fransız sermayesinin ortaklığı ile 1863 yılında Banka-yı Osmani Şahane'ye dönüştürülmüştü. Bankanın şube sayısı, 1889'dan itibaren Bağdat, Şam, Samsun ve Bursa şubelerinin açılmasıyla 1893'te 28'e yükselmışti (Ferid, 2008: 28; ayrıca bkz: Vadala, 1934: 56). Samsun şubesi ise 1891 yılında açılmıştı (Thobie, 1977: 113). Üçüncü banka olan *Atina Bankası*'nın merkezi Yunanistan'daydı. Atina Bankası (*Banque d'Athènes*) 1904 yılında önce İstanbul'da, ardından Trabzon, Samsun, İzmir ve Mersin'de şube açmıştı (Ferid, 2008: 205). Bu bankaların Samsun şubesi Reji faaliyete geçtikten sonra çalışmaya başlamıştı. R. Vadala'nın (1934: 56) aktardığına göre I. Dünya Savaşı öncesinde Samsun'lu Rum bankerler de Samsun'da epey iş yapmıştı. Vadala'ya (1934: 56) göre, o dönemde tarımsal üretim bakımından tartışmasız çok zengin olan Samsun'da bu üç banka

²¹ BOA. DH.MKT. / 1776 /64, 15.Ra.1308 (1890).

²² Haydar Kazgan çeşitli Avrupa devletlerinin bilinen ticaret bankalarının Karadeniz ticaretinin rantlarına ortak olmak üzere Osmanlı ülkesine akin ettiğini belirtiyor.

dışındaki yabancı bankalar da faaliyet göstermişti.

Ticaretin ve ihracatın gelişmiş olduğu öteki bölgelerde olduğu gibi, Samsun'da da sigortacılık hizmetleri gelişmiştir. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı limanlarından yapılan ihracattaki gelişmeye bağlı olarak sigorta işlemlerine duyulan ihtiyaç da artmıştı. Ayrıca belirtmek gerekir ki İngiltere ve Fransa'nın deniz nakliyatında sigortayı zorunlu hale getirmesi, Osmanlı liman kentlerinde sigortacılık faaliyetlerinin doğmasına sebep olmuştu (Kazgan, 1999: 297).²³ Bunun yanında, sigorta bedellerinin vergi matrahı içine alınması gümrüklerde anlaşmazlıklara neden olduğundan, sigorta şirketleri bu durumu düzeltmek üzere İstanbul'da ve diğer Osmanlı limanlarında şube açmıştı (Kazgan, 1999: 299). Bütün bu gelişmelere bağlı olarak diğer liman şehirlerinde olduğu gibi Samsun'da da zamanla sigorta şirketlerinin sayısı artmıştı. Nitekim Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeye göre Union Sigorta Şirketi'nin 1917 yılında Samsun'da bir şubesi bulunuyordu.²⁴ Arşiv bilgileri bununla da sınırlı değildir; bir başka belgeye göre çeşitli sigorta şirketleri Samsun'da faaliyet gösteriyordu.²⁵ Bir diğer belgenin ortaya koyduğuna göre ise Samsun'da ruhsatsız çalışan yabancı sigorta şirketleri bulunuyordu.²⁶ Ayrıca R. Vadala'ya göre Amerikan ve Avrupalı sigorta şirketlerinin temsilcilerinin yanı sıra Osmanlı'nın büyük sigorta şirketlerinin acenteleri de Samsun'da faaliyet içindeydi. Vadala'ya göre bu şirketler, Samsun'un ihracatının yüksek olduğu dönemde epey iş yapıyordu (Vadala, 1934: 56).

Görüldüğü gibi bir yabancı sermaye yatırımı olarak Tütün Rejisi Samsun'da tütün üretimini, tütün ticareti ve ihracatını genişletmekle kalmamış, finansal ilişkilerde de radikal değişiklikler yaratmıştır. Üretim ilişkileri dönüşürken, çiftçinin ve tüccarın artan kredi ihtiyacı mevcut finansman biçimleriyle karşılanamaz hale gelmiştir. Reji ve devlet eliyle kredi sağlanmasının hemen ardından yabancı bankalar da başlıca kredi kaynağı olarak devreye girmiştir. Yabancı sermaye açısından ise bu yeni koşullar yeni değerlendirme alanları yaratmıştır: Bankalar ve sigorta şirketleri, yeni ve güvenilir finansman biçimleri ve finansman araçları sunarak, finans piyasasını tekelleri altına almaya başlamıştır. Yabancı bankalar ve sigorta şirketleri ile Tütün Rejisi yönetimi arasında güçlü bağlar kurulmuştur. Böylece Samsun yabancı finans sermayesinin Osmanlı'ya aktığı, kapitalist dinamiklerin toplumsal ilişkilere nüfuz ettiği başlıca merkezlerden biri haline gelmiştir.

²³ Kazgan liman kentleri arasında İstanbul, İzmir, Beyrut, Trabzon ve Selanik'i saymaktadır. O dönemde ve yüzyıl sonlarında ihracat hacmi bakımından Trabzon'u ve birçok limanı geride bırakan Samsun'u da bu listeye eklemek gerekir.

²⁴ Belge, o dönem Union Sigorta Şirketi Samsun acenteliği yapan Kosti Andon ile ilgili Bkz: BOA, DH.EUM.3.Şb/9/21, 11.C.1335 (1917).

²⁵ Bu belgede Samsun'da sık sık çıkan yangınların emlak ve eşyanın fahiş fiyatla sigortaya kaydedtirilmesinden kaynaklandığının anlaşıldığı ve bu nedenle sigorta şirketlerinden defter istendiği belirtiliyor. Bkz: BOA: DH.MKT./3/1030, 12.L.1323 (1905).

²⁶ BOA: DH.MKT./25/2375, 20.Ra.1318 (1900).

Reji'nin Toplumsal Yaşamda Ortaya Çıkardığı Değişim

Reji Şirketi'nin tütün fabrikası açmasından sonra Samsun kent yaşamında da yeni bir dönem başladı. Avrupa sermayesinin Osmanlı ülkesinde başlattığı kapitalist dönüşüm üretim ilişkilerinin yanı sıra toplumsal hayatta da değişikliklere neden olmuştu. Osmanlı kentleri 19. yüzyılda, önceki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde hızlı ve çok boyutlu bir dönüşüm geçirmişti. Samsun'da da İstanbul, İzmir, Selanik, Bursa gibi iktisadi açıdan öne çıkan kentlerdekine benzer bir süreç yaşanmıştı: Birikim sürecinin yarattığı yeni ihtiyaçlara bağlı olarak kentte mekanın yeniden örgütlenmesine yol açan dinamikler, aynı zamanda gündelik yaşamı da dönüştürmüştü.

Kapitalist ilişkiler kente nüfuz ettikçe, özgül mekânlar ve birimler de oluşmaktaydı. Bunların başlıcaları tütün üretimi ve ticaretinde işlev görenlerdi: Tütün fabrikası yerleşkesinin yanında, tütün alım satımının yapıldığı Duhan (Tütün) Çarşısı, tütünlerin depolandığı ambarlar ve tütün iskelesi kentin önemli mekanları idiler. Reji Şirketi tütün üretiminde gerekli olan bina ve tesisleri inşa ettiği gibi, tütünle ilgili mevcut binaları da kısa süre içinde denetimi altına almış, kendi ihtiyaçları uyarınca şekillendirmişti.

Kent içinde yabancı tüccarların, banka çalışanlarının, mühendislerin ve Reji yöneticilerinin sayısının çoğalması, 'modern' mekanlara olan ihtiyacı da büyütüştür. Kentteki yeni oluşumlara zamanla lüks oteller, saat kulesi,²⁷ dernekler ve spor tesisleri eklenmiştir. Bu yapılar kentin görüntüsünü ve mekansal örgütlenmesini değiştirmiş, kent yaşamında yeni toplumsal ilişkilerin kurucusu olmuştur. 1869 yılında Samsun'da belediye teşkilatı kurulmuştur. İki yıl önce yayımlanan talimatname ile Osmanlı belediyelerinin yetki ve görevleri belirlenmişti: Belediyeler, cadde, sokak, meydan tanzimi; kaldırım, su yolu, kanalizasyon yapımı ve onarım işlerinden sorumlu olmalarının yanı sıra, yoksullara yardımda bulunma, aydınlatma, pazar kurma, yangını önleyici tedbirler alma gibi işleri de üstlenmişti.

Nüfusun önemli bir bölümünü Ermeni ve Rumların oluşturduğu Samsun'da yabancı okullara ilgi de büyüktü. Fransızlar Samsun'da iki eğitim-kültür kurumu açmıştı: *Freres Maristes de Lyon Koleji* ve *Soeurs de Saint- Joseph de l' Apparition Mektebi* (Yorulmaz, 2000: 744). Bu okullarda bölgedeki Rum ve Ermeni kız ve erkek öğrenciler eğitim görüyordu (Vadala, 1934: 96). Burjuva aileler arasında çocuklarını Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde okutmak prestijliydi; öyle ki Müslüman-Türk

²⁷ 1886 yılında II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi beşinci yıl dönümü nedeniyle İskele Meydanı'na bir saat kulesi yapılmıştı. Belçika asıllı bir Fransız mühendise yaptırılan saat kulesi, bulunduğu meydana da adını vermiştir. Önceleri Trabzon Vilayet Salmelerinde adı İskele Caddesi veya Meyve Pazarı olarak geçen meydan Saathane Meydanı olarak anılmaya başlandı. Saat Kulesi'nin zamanı göstermesinin yanında yangın ve gözetleme kulesi gibi işlevleri de vardır (Sarısakal, 2007).

burjuvazisinden aileler de çocuklarını Merzifon'a yolluyordu.²⁸ Kâzım Berzeg (1994: 39) Samsun'da Türk ailelere mensup Merzifon Amerikan Koleji'nden mezun 'ev hanımları' olduğuna tanıklık etmektedir. Reji İdaresi'nin açılmasının ardından Samsun'a gelen Fransız ve diğer milletlerden aileler de çocuklarını bu okullarda okutuyorlardı.

Zamanla, boş zaman ve eğlence ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yeni mekânlar da oluşmaya başlamıştır (Kaygalak, 2007: 201). Bu dönemde Samsun'da çok sayıda profesyonel dernek ve spor kulübü açılmış, tenis kulübü faaliyete geçmişti (Vadala, 1934: 57). Samsun yeni yüzyılın başında tiyatroyla da tanışmıştı. 7 Haziran 1909 tarihinde Nemlizade Tiyatrosu, diğer adıyla Meşrutiyet Tiyatrosu gösterilere başlamıştı (Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü, 2009: 142).

Açık ki bu yeni yaşam biçimi toplumun genelini kuşatmış değildi. Kent yaşantısının sunduğu olanaklar esas olarak yabancı tüccarlar, yabancı banka ve sigorta çalışanları ile Reji yöneticilerinin ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. Bu kesimler anlaşıldığı üzere Samsun'da da Avrupa standartlarına yaklaşan 'modern' bir yaşantı içindeydi. Kentin sunduğu yeni olanaklardan kentin idari kadroları, Osmanlı Bankası ve Ziraat Bankası'nın üst düzey yöneticileri, büyük toprak sahipleri ile tütün ihracatından birikim yapmış eşraftan kimseler de yararlanıyor olmalıydı. Ne var ki toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü ve küçük memurların yeni yaşam biçimine katılması söz konusu değildi.

Bununla birlikte köylü ve memurların yaşamı da dönüşmekteydi. Köylülerin bir bölümü epeydir pazar için üretim yapıyordu. Pazar için üretimin genişlemesiyle birlikte köylü ve memurlar gündelik ihtiyaçlarının küçük de olsa bir bölümünü pazar ilişkilerinden karşılamaya başlamıştı. Yeni ithal ürünlere dayanan tüketim alışkanlıkları Osmanlı toplumunun kırsal bölgelerine kadar da sızmıştı.²⁹ İthal tarım alet ve makineleri tarımsal üretime girmişti ve bu ürünleri pazarlayanlar köylere kadar ulaşmıştı. Kredi – pazar – ithalat döngüsü yapısal bir karakter kazanmak üzereydi: Tarımsal üretimin, ithal aletlerin ve gündelik ihtiyaçların yarattığı maliyetin karşılanması finansal destek gerektiriyordu. Kredi ilişkisi önceki bölümde ele aldığımız gibi genellikle tefeci sermayesiyle yürüyordu. Kapitalist dünya pazarıyla dolaysızca bütünleşemeyen bazı kesimler ise, devletin tarıma finansal destek oluşturması amacıyla kurduğu *Memleket Sandıkları* –daha sonra *Menafî Sandıkları*- ve aynı dönemde faaliyete geçen *Emniyet Sandıkları* aracılığıyla sağlanan kredilerle

²⁸ Merzifon Amerikan Koleji şehrin kuzeyinde ve en yüksek noktasında yaklaşık olarak otuz-kırk dekarlık bir alan üzerinde tesis edilmiş irili ufaklı muhtelif pavyonlardan oluşan bir yerleşke üzerinde idi. Tapu sicil kaydına göre müessesenin Amerikan Misyoner Cemiyeti tarafından ilk kuruluş tarihi 1292'dir (1876). Yerleşkede büyük ve konforlu bir hastane, kız ve erkek öğrencilere eğitim veren bir okul, zengin bir kütüphane, müze, eczane, laboratuvar, marangoz atölyesi, sinema ve rasathane bulunuyordu (Merzifon Amerikan Koleji).

²⁹ Kazgan (1997: 66), yirmi beş yıl önce sarayda tahta kaşıkla yemek yenirken, Kırım Savaşı sonunda hamal kâhyalarının evinde bile Avrupa'dan ithal edilen metal çatal kaşık kullanılmaya başlandığını aktarıyor.

kapitalist pazarlara çekiliyordu.³⁰ Bu tür krediler genellikle kasabalarda bulunan sandık merkezlerinden alınıyordu. Köylünün krediyi almak için kasabaya gittiği günlerde kasabada İngiliz kumaşları ve türlü ithal malın sergilendiği pazarların kurulması elbette ki rastlantı değildi (Kazgan, 1997: 147). İthal ürünlere dayalı tüketim Samsun gibi liman kentlerinde iç kesimlere kıyasla daha hızlı yayılıyordu.

Özetle diyebiliriz ki, Samsun'da Reji ile başlayan yeni yaşam tarzı yabancı tüccarlar ve Reji yöneticilerinin yanı sıra Osmanlı toplumunun üst sınıflarına yönelik olmakla birlikte, kapitalist tüketim alışkanlıkları köylü ve memurların yaşamına da girmeye başlamıştı. Bir yandan pazar için üretim yaygınlaşıyor, bir yandan ithal makineler tarımsal üretimde kullanılıyor, bir yandan da ithal ürünlere dönük tüketim yayılıyordu. 1888 yılında Samsun limanına giriş yapan ithal ürünlerin dökümü değişen tüketim alışkanlıkları konusunda epey bilgi vermektedir: Pamuklu dokuma, konfeksiyon giysi, pamuk ipliği, tuz, şeker, sıvı yağ, kibrit, kahve, gazlı içecekler, şarap, bira, sabun, mum, cam mutfak eşyaları, mobilya, lambalar, makine ve pompalar, vb. (Vadala, 1934: 72-73).

Kaçakçılık ve Reji Kolculuğu

Samsun ve çevresindeki tütün üreticilerinin, kimi uygulamalarından kaynaklanan sorunlar nedeniyle Reji'yi sık sık hükümete şikayet ettikleri görülmektedir. Buna karşılık Reji de üreticinin izinsiz tütün tarımı yaptığı, yerel yöneticilerin ve mahkemelerin karar alırken üreticiyi kayırdıkları, tütün kaçakçılığının gelirleri azalttığı, kaçakçılığın önlenmesinde devlet memurlarının gerekli özeni göstermediği gerekçesiyle hükümete başvurmuştur.

Üreticinin şikayetine yol açan konular şunlardır: Tütün deposu inşa edilmemesi, ruhsatname sorunu, ürüne düşük fiyat verilmesi, muhammin (ekspert) tayininde şartname hükümlerine uyulmaması, şartnamede taahhüt edilen faizsiz kredinin verilmemesi ve kolculuk sistemi... Bu şikayetler 1887 yılı Nisan ayında Samsun'da büyük bir protestoya dönüşmüştür.³¹ Samsun köylerindeki tütün ekicileri, bir hafta süreyle şehir merkezine gelerek protestolarını sürdürmüşler, Reji binasını taşlamışlar, görevlilere saldırmışlardır (Quataert, 1987: 28). Reji'yi valiye şikayet eden çiftçiler, padişaha da bir dilekçe göndermişlerdir. Tütün üreticilerinin Reji binasına girmeleri engellenmiş, vali yüz kişiyi yakalatmış ve kırk kadarı sorgulandıktan sonra gözaltına alınmıştır. Samsun'da Reji'ye karşı meydana gelen protesto İstanbul basınında geniş yer bulmuş; hükümet bu olayı araştırması için bir memur göndermiştir.

Şirket, daha çok kâr elde edebileceği ve daha kolay denetleyebileceği tütün üretim alanları oluşturmaya, üreticiler üzerindeki egemenliğini artırmaya çalışmıştır. Ruhsatname vermeme, ekspert tayin etmeme, depo ihtiyacını dikkate almama, ürüne

³⁰ Kazgan (1997: 145) başka amaçlarla kurulan sandıkların bu amaca hizmet ettiğine dikkat çekmektedir.

³¹ Protesto Samsun tütün fabrikasının kurulduğu yıl gerçekleşmiştir.

düşük fiyat biçme, çiftçiye gerekli krediyi sağlamama gibi şartnameyi kağıt üzerinde bırakan uygulamalar, bu politikanın araçları olarak kullanılmıştır. Üreticiyi zor durumda bırakan bu uygulamalar, yüzyıllardır devam etmekte olan kaçakçılık sorununu derinleştirmiştir. Üretici ya kaçak tütün ekimine yönelmiş ya da ruhsatlı ürününü daha çok para veren kaçakçılara satmıştır. Reji Komiseri Nuri Bey, 1890 tarihli layihasında üreticinin kaçakçılığa yönelmesindeki en önemli nedenin şirketin uygulamaları olduğunu doğrulamaktadır. Reji, Osmanlı tütünlerini idare ettiği süre içinde, boyutlarına hiçbir zaman vakıf olamadığı tütün kaçakçılığı ile mücadele etmiştir. Bu mücadele Reji Şirketi bünyesinde bir kolculuk teşkilatı doğurmuş; tütün kaçakçılığına karşı istihdam edilen kolcular ise Reji'ye yönelen tepkilerin başlıca kaynağı haline gelmiştir. D. Quataert'e (1987: 29) göre, yabancı tekele karşı halkın başvurduğu en yaygın direnme biçimi olan kaçakçılık, Reji'ye tepki olarak ortaya çıkmıştır. Quataert (1984: 73), Osmanlı Hükümeti'nin de kaçakçılığı halkın Reji Şirketi'ne karşı direniş biçimi olarak gördüğünden, kaçakçılara göz yumduğunu, kaçakçılığa karşı mücadelede Reji'yle işbirliği yapmadığını düşünmektedir. A. du Velay (1978: 334) ise, tütün tekelinin halk tarafından sevilir olmaktan uzak olduğunu, bu şirketin pek çok menfaatlerle çarpıştığının yerel yöneticiler tarafından da bilindiğini, bu nedenle kaçakçılara göz yumduğunu belirtir.

Reji'nin tütün kaçakçısı tanımları geniş: "Tarlasına izinsiz tütün ekimi yapan çiftçi; dükkânında kaçak tütün bulunduran tütün bayisi; tütünü ruhsatsız nakleden çiftçi, tüccar veya nakliyecisi; tarlasına izinsiz ektiği tütünü kendisi pazarlayan üretici ve kaçakçılık işini meslek olarak kabul eden gruplar-gayri resmi tütün tüccarları" kaçakçı sayılmıştır (Dıġıroġlu, 2007: 103). Görüldüğü gibi Reji'nin kaçakçı tanımları üretici, nakliyecisi, tüccar veya şartname hükümlerine uygun hareket etmeyen herkesi kapsamaktadır.

Reji'nin tütün kaçakçılarıyla mücadelesi, tütün üretim bölgelerinde devletin polis ve jandarma gücünün çok üstünde bir örgütlenmeye bağlanmıştır. İmtiyaz Şartnamesi'nin 3. maddesinde yer alan "şirket tütün kaçakçılığını önlemek için gereken memurları kendisi tayin edecektir" hükmüne dayanarak oluşturulan kolculuk teşkilatı, hem karada hem de denizde faaliyet göstermiştir. Denizdeki kaçakçıları takip edip yakalamak için Duyunu Umumiye, Bahriye Nezareti ve Reji İdaresi tarafından *karakol vapurları* adı verilen sahil güvenlik timleri oluşturulmuştur (Dıġıroġlu, 2007: 121). Samsun Reji Nezareti, Karadeniz sahillerinde dolaştırılan Canık Karakol Vapuru'nda Reji kolcularıyla birlikte görev yapacak, maaşı Reji tarafından karşılanacak, zabıta ve polis yetkilerine sahip bir devlet memuru istihdam edilmesini talep etmiştir. Vilayet meclisi; Dahiliye, Maliye, Bahriye nezaretleri, Şurayı Devlet ve Reji idaresi arasında süren uzun yazışmalar sonunda bu talep uygun görülmüştür. A. du Velay, önemli miktardaki kolcu taburlarına ve sahilleri himaye etmek ve kaçakçıların karaya çıkmalarına engel olmak için büyük masraflarla donatılmış gemilere rağmen kaçakçıların güpegündüz sanatlarını icra etmekten çekinmediklerini söylemiştir (du Velay, 1978: 334). Şirketin kaçakçılık için yaptığı harcamalar sürekli artış göstermiştir. 1887'de 3600 olan kolcu sayısı da

1899’da iki katına ulaşarak 6533 olmuştur. Atlı ve silahlı olarak istihdam edilen Reji kolcuları, yalnızca tütün kaçakçılığı ile mücadele etmemiş, bunlar bir yandan da toplumda bir baskı unsuru haline gelmiştir. Dönemin dergi ve gazetelerinde “Serkeşler”, “Ejderler”, “Mahlûkatı Garibe” ve “Türkçe Bilmeyen Arnavutlar” olarak adlandırılan kolcular, basında sürekli haber olmuştur.

Hükümetin müdahaleleri, çiftçinin ardı arkası kesilmeyen şikayetleri, kaçakçılarla meydana gelen çatışmalar ve ölüm olaylarına rağmen, Reji şikayete konu olan tüm uygulamalarını sürdürmüştür. Osmanlı tarihinde önemli yeri olan Reji İdaresi, halk açısından “kolcuları ile korku salan, nefret edilen ama biraz da saygı duyulan bir yabancı” olarak kalmıştır.

Reji’den TEKEL’e

Osmanlı borçlarının ödenmesini garanti altına almak amacıyla kurulan ve Osmanlı tütün tekeline elinde bulunduran Reji Şirketi, kâr amacıyla ülkeye gelmiş çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımı idi. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Avrupalı devletlere borçlanarak bağımlı hale gelmiş; şirket, haklarını bu devletlerden aldığı güçle kabul ettirmişti. En önemli gelir kaynaklarından birini Reji’ye devreden Osmanlı Devleti, karşılığında oldukça düşük bir gelir elde edebiliyordu. Hükümet bu imtiyazı vermekle, tütün üreticisinin ve tütün üretiminin geleceğini Reji Şirketi’nin kâr beklentilerine terk etmişti. Öte yandan Reji, daha on yılını doldurmadan sürekli şikayet edilen bir kuruma dönüşmüştü. Reji’den kaynaklanan sorunların somut bir biçimde ortaya konduğu ilk geniş kapsamlı belge Reji Komiseri Nuri Bey tarafından kaleme alınmıştır. 1890 yılında Maliye Nazırı Agop Paşa’ya sunulan layihada Reji Şirketi’nin ortadan kaldırılması ve onun yerine tütün üretim ve satımının devlet tekeline alınması istenmiştir. İzleyen yıllarda da bu yöndeki görüşlerin kimi resmi belgelerde ortaya konduğu görülüyor (Doğruel ve Doğruel, 2000: 100-101).

Ancak, Reji imtiyazının Duyunu Umumiye Meclisi’nin onayı olmadan tek taraflı bozulabilmesi mümkün olmadığı gibi, şirketin Avrupa borsalarında değeri hayli yükselmiş hisse senetlerini satın alarak toplamak da uygulanabilirlikten uzak bir olasılıktı. Reji Şirketi’nin ortadan kaldırılmasını hedefleyen tüm girişimler, henüz düşünce aşamasında iken bu engellerle karşılaşmıştır. Meşrutiyet’in ilanı, Reji aleyhindeki görüşleri daha da keskinleştirmiştir. Tütün Rejisi’nin otuz senelik imtiyaz süresinin sona ereceği 1914 yılı yaklaşırken şirketin feshedilip, tütün gelirine devletin el koyması yönünde somut adımlar atılmıştır. 1911 yılında Reji Şirketi’nin kaldırılması ve yedi yıl süreyle bir devlet tekelinin kurulması kararlaştırılmış; ertesi yıl *Tütün Tekeli Yasa Tasarısı* hazırlanmıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı’nın başlaması ve Osmanlı Devleti’nin nakit ihtiyacı nedeniyle, şirketin imtiyaz süresini uzatan yeni bir sözleşme yapılmıştır. Osmanlı Devleti’ne Reji İdaresi tarafından 1 milyon 500 bin Osmanlı lirası borç sağlanırken, şirket de 1914 tarihi itibarıyla on beş yıl daha

Osmanlı tütünlerini idare etme yetkisi elde etmiştir.³² Sözleşme, 22 Temmuz 1913 tarihinde hükümet adına Maliye Nazırı Rıfat Bey, Duyunu Umumiye-i Osmaniye İdare Meclisi adına Sir Adam Block ve Reji Şirketi adına genel müdür E. Weyl arasında imzalanmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, Reji İdaresi'nden borç para almakla kendi kaynağını borçlanmak gibi tuhaf bir durumu da tecrübe etmiştir (Ekinci, 2008: 371).

Savaş yıllarından geriye Reji uygulamasına ilişkin sınırlı bilgi kalmıştır. Bununla birlikte savaş sırasında Reji gelirlerinin önemli ölçüde azaldığı tahmin edilebilir. Reji İdaresi'nin tekrar gündeme gelişi, milli mücadele yıllarına denk düşmektedir. Bu dönemde gerek Anadolu'da gerek İstanbul'da Reji'ye ilişkin önemli gelişmeler yaşandığını görüyoruz. Tütün Rejisi, 26 Şubat 1925 tarihinde kabul edilen 558 sayılı *Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kağıdı İnbisarı Hakkında Kanun* ile dört milyon Türk lirasına satın alınarak devletleştirilmiştir.

Cumhuriyet döneminde TEKEL, ülke geneline yayılmış tütün işleme ve sigara fabrikalarıyla geniş istihdam yaratan önemli kamu kurumlarından biri olmuştur. Aynı zamanda uzun bir dönem boyunca ülke içinde üretilen tütüne alım garantisi vererek tarımsal üretimi desteklemiştir. Ne var ki 1980'den sonra gündeme gelen serbestleştirme ve özelleştirme politikalarıyla tütünde de devlet tekeli kırılmıştır. 1994 yılında tütün alımına kota getirilmiştir. Kota uygulaması ile üreticiler alım garantisi veren devlet güvencesini yitirmeye başlamıştır. TEKEL 2001 krizi sonrasında özelleştirme kapsamına alınmış ve devletin tütün tarımına verdiği destek 2000'li yıllarda aşamalı olarak kaldırılmıştır. 3 Ocak 2002 tarihinde kabul edilen 4733 sayılı Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun bu sürecin en önemli aşamasını oluşturmaktadır. Bu yasayla tütün sektörünün serbestleştirilmesi, tütün için destekleme alımlarının kaldırılması ve TEKEL'in varlıklarının satışı olanaklı hale getirilmiş; TAPDK (Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu ve Kurulu) kurulmuştur. Destekleme alımlarına son veren TEKEL, üretici ürünlerinin alım satımında yazılı sözleşme uygulaması başlatmıştır. 2009 yılından itibaren devlet üreticilerle üretim sözleşmesi yapmamıştır. Yerli-yabancı şirketlere yurt içinde sigara üretme, fiyatlandırma, dağıtım ve satış olanağı sağlanmıştır. Devletin tütün üretimine verdiği desteği çekmesiyle tütün ekim alanları hızla daralırken, sigara ve tütün ithalatı önemli bir artış göstermiştir. TEKEL'in altı sigara fabrikası (Samsun, Tokat, Malatya, Adana, Maltepe, Bitlis) kentlerin merkezinde kalmış arsalarıyla birlikte bir İngiliz-Amerikan şirketi British American Tobacco'ya 1.720 milyon dolara satılmıştır. Altı fabrikanın TEKEL'in sadece iki sigara fabrikasının (Tokat ve Balıca) üç yılda yapacağı kâra denk düşen bir para karşılığında satıldığı ve bu satış sırasında işlenmiş tütünlerden 125 milyon dolar değerindeki yirmi beş milyon kilo

³² Bu kez Osmanlı Devleti adına Reji Şirketi tarafından Duyunu Umumiye'ye borç karşılığı yatırılacak yıllık miktar 800 bin Osmanlı lirasına çıkarılmıştır. Ancak, 1922 yılında yapılan bir değişiklikle bu miktar 620.118 Osmanlı lirasına indirilmiştir.

tütünün de alıcıya ‘hediye’ edildiği Devlet Denetleme Kurulu müfettişi tarafından hazırlanan “hizmete özel” raporda anlatılmıştır (Doğru, 2009).

TEKEL’in özelleştirilmesi kamusal istihdamı geriletmiş, güvencesiz çalışmayı kamu çalışanlarının önüne getirmiş, tütün üretiminde devlet desteğini sonlandırmış, tütün ticaretini tüccarların eline bırakmıştır. Günümüzde, Türkiye’de tütün piyasası tümüyle küresel sigara tekellerinin yönetim ve denetimine geçmiştir.

Değerlendirme

Bugün Türkiye’de kapitalizm 19. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı Devleti koşullarına kıyasla çok daha ‘ileri’ bir aşamada bulunmaktadır. Sermaye ülkenin hemen her bölgesinde egemenliğini kurmuş, kapitalist toplumsal ilişkiler toplumun bütün kurumlarında yerleşmiş, kapitalizme özgü yaşayış ve tüketim kalıpları ülke geneline yayılmıştır. Özellikle 2001 krizi sonrasında gerek özelleştirmelerin aldığı boyut, gerek dış ticaret hacmi, gerekse uluslararası sermaye yatırımlarının büyüklüğü bakımından Türkiye kapitalizmi tarihinin en ‘yüksek’ aşamasını yaşamaktadır. Bu süreçte, ülke içi sermayenin yabancı sermaye ile entegrasyonu çok güçlenmiş, ülke içindeki birçok büyük ölçekli sermaye grubu ulus-üstü boyut kazanmıştır. Bununla birlikte gelinen aşamada Türkiye’nin finansal kaynak ve üretim aracı yoluyla ‘gelişmiş’ ülkelere bağımlılığı devam etmektedir. Öbür yandan, sermaye kesimleri tarafından bir ‘başarı’ öyküsü gibi okunan bu sürece, bölgesel eşitsizlikler, çalışma yaşamında hak kayıpları, güvencesiz çalışma, sosyal güvenlik sistemine erişimde güçlükler, işsizlik ve yoksullaşma eşlik etmektedir.

Samsun ve yöresi bu yeni sürecin olumsuz sosyo-ekonomik etkilerinin birçok alanda görüldüğü bölgelerden biridir. Tütün üretimi bu alanların başında gelmektedir. Örneğin Samsun’un en çok tütün üretimi yapılan ilçesi olan Bafra’da 2000 yılında 20.000 aile tütün ekerken 2008’e gelindiğinde tütün ekmeyi sürdüren aile sayısı 1500’ün altına düşmüştür (Yaman Öztürk ve Akduran, 2010: 228). 2009 yılında Bafra köylerinde yapılan bir araştırmaya göre TEKEL’in özelleştirilmesi ve devletin tütüne verdiği desteği aşamalı olarak çekmesiyle tütün üretimi 2009 yılında durma noktasına gelmiştir (Yaman Öztürk ve Akduran, 2010: 228). 2009 tarihi kritiktir çünkü 2009 itibarıyla devlet köylüyle alım sözleşmesini durdurmuştur. Bafra’nın adını tütün eken çiftçilerden alan 250 nüfuslu Tütüncüler köyünde sadece iki ailenin tütün ekmeye devam ettiği görülmüştür. 2010 itibarıyla köye yapılan ziyarette köyde tütün eken hanenin kalmadığı bulgulanmıştır.

Devletin tütün alımını durdurmasıyla tütün ticareti bütünüyle serbest piyasaya terk edilmiştir. Tek alıcı haline gelen tüccarlar üretim miktarını, ürün fiyatını, ödeme koşullarını belirlemektedir. Tüccarların büyük çoğunluğunun yabancı tekellerle ortaklık içinde olduğu bilinmektedir. Bafra’lı çiftçiler tütünü yabancı sermaye için üretmekte, yerli tütünü Ondokuz Mayıs ilçesindeki fabrikasında, yine yabancı sermaye (BAT) işlemektedir. Çiftçilerin, tütün tarlalarının ve sigara üretiminin kaderi yabancı sermayenin ellerine terk edilmiş durumdadır.

Köylüler tarafından bakıldığında tütün “para etmediği” için sürdürülemez olmuştur. Hanelerin tütünden kazandıkları parayla geçinmesi hayli güçtür. Aileler gündelik ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bile ek finans kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır. Bankalar, tüccarla işbirliği içinde, çiftçinin ihtiyaç duyduğu krediyi sağlayan, çiftçiye tütün ekme ve tütün dizme makinelerini pazarlayan bir yapı haline gelmiştir. Çiftçinin aldığı krediye karşılık gösterebileceği bir kaç teminat bulunmaktadır: Tütün ekim sözleşmesi, varsa traktörü ve de toprağı. Bu ilişki ağı, yakın bir gelecekte küçük köylünün elinde olan toprakların el değiştirerek büyük sermayeye geçeceğinin ve kapitalist çiftlikler haline geçeceğinin habercisi gibi durmaktadır.

Tekel’in özelleştirilmesi tütün üretiminin yanı sıra bölgede istihdam bakımından da olumsuzluk yaratmıştır. Samsun yöresinde başlıca istihdam alanlarından biri olan Tekel’in özelleştirilmesi ve sigara fabrikalarının kapatılması, bölgede işsizliğin yükselmesinin nedenlerinden biridir. Bir yandan tütün üretiminin gerilemesi, öbür yandan sigara fabrikalarının kapanması işsiz genç bir kitle yaratmıştır. Haneler ve gençler için tek seçenek, İstanbul veya Bursa gibi büyük kentlere göçtür. Ne var ki ülke genelindeki işsizlik düşünüldüğünde, kentler de göçle gelenlere iş olanakları sunmaktan bütünüyle uzaktır.

Sözlerimizi karısı ve iki küçük kızıyla tütün üretmeyi inatla sürdüren, kışın bankadan aldığı 1000 TL krediyi geri ödemekte güçlük çeken Ramazan’la bitirmek istiyoruz:

Tütün çok ucuza giderse bırakacağız; biraz para ederse ne yapalım bütün zorluğuna rağmen ekeceğiz yine. Köyün yarısı boşaldı. Tütünü bırakırsak başka çare arayacağız; göç etmeyi istemiyoruz, iki küçük çocukla ne yaparız büyük şehirde... ama ne yaparız bilmiyorum (aktaran Yaman Öztürk ve Akduran, 2010: 239).

KAYNAKÇA

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA. 30..18.1.1/ 7.31.3., 1 Eylül 1923
BCA. 30..18.1.1/ 8.42.3., 2 Aralık 1923.
BCA. 30..18.1.1/ 12.74..15., 5 Şubat 1925
BCA. 30..18.1.1/ 21.60.3., 22 Eylül 1926.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA. DH.MKT./22/24, 10.L.1310 (1893)
BOA. BEO / 189/14113, 10.L.1310 (1893).
BOA. BEO /2799 /209894, 12.S.1324 (1906).
BOA. DH.MKT. /2623 /66, 10.N.1326 (1908).
BOA. DH.MKT./ 2639/33, 29.N.1326 (1908).
BOA. DH.MKT./ 2640/85, 30.N.1326 (1908).
BOA. DH.MKT. / 1776 /64, 15.Ra.1308 (1890).
BOA, DH.EUM.3.Şb/9/21, 11.C.1335 (1917).
BOA: DH.MKT./3/1030, 12.L.1323 (1905).
BOA: DH.MKT./25/2375, 20.Ra.1318 (1900).

Kitap ve Makaleler

- Baskın, R. (2006) “Tarlardan Reji İşçisine Tütün Emeği”, **Fabrikanın Zilleri Sustu Adı Kaldı: Reji** içinde, Samsun Yerel Tarih Grubu Yayınları, 25-35.
- Berzeg, K. (1994) “Osmanlı'nın Döneminde Ekonomik Gelişme ve Samsun Örneği”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 12, 38-39.
- Blaisdell, D. C. (1979) **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: Osmanlı Duyunu Umumiye İdaresinin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti** (Çev. Ali İhsan Dalgıç), İstanbul Matbaası, İstanbul.
- Boratav, K., Ökçün, G. ve Pamuk, Ş. (1984) “Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi”, **Yapıt**, 4 (49), 62-76.
- Darkot, B. (1980) “Samsun Maddesi”, **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi.
- Dıñoğlu, F. (2007) **Trabzon Reji İdaresi -1883-1914**, Osmanlı Bankası, Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Doğru, N. (2009) “Tekel'i Önce Soydular, Sonra İşçilerini Dövdürdüler”, **Vatan Gazetesi**.
- Doğruel, F. ve Doğruel, A. S. (2000) **Osmanlı'dan Günümüze Tekel**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- du Velay, A. (1978) **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara.
- Ekinci, M. F. (2008) **Türkiye'nin Mali İntiharı**, Platin, Ankara.
- Eldem, E. (2000) **Osmanlı Bankası Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Ferid, H. (2008) **Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Cilt III – Bankacılık**, (Haz. Mehmet Hakan Sağlam), T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- Samsun Büyükşehir Belediyesi (2009) **Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü, I. Cilt**, (Osmanlı Dönemi), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Geyikdağı, V. N. (2008) **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye (1854-1914)**, Hil Yayınları, İstanbul.
- Güler, B. A. (2006) “Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiyei Osmanlı Meclisi İdaresi 1881-1948”, **Memleket Siyaset Yönetim**, Mayıs 2006/1, 97-119.
- Gülmez, M. (1980) “Bir Belge Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:12, Kış, 50-64.
- Güzel, Ş. (1981) “Bir Yanıt”, **Toplum ve Bilim**, 13, Bahar, 157-168.
- Hazine Müsteşarlığı (2009) **Uluslararası Doğrudan Yatırımlar Raporu –2008**, Ankara.
- Karakışla, Y. S. (1998) “Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:78, 187-209.
- Kaygalak, S. (2007) “Kır, Kent ve Kapitalizme Geçiş: Bursa Örneği”, **Praksis**, Sayı: 17, 201.
- Kazgan, H. (1997) **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul.
- Kazgan, H. (1999) **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi- Cilt I**, Kuruluştan Cumhuriyet'e, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.
- Marx, K. ve Engels, F. (1977) **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri**, (Çev. M. Belli), Sol Yayınları.
- Merzifon Amerikan Koleji, <http://www.merzifonum.com/modulephp?name=kolej>, erişim tarihi: 27.12.2010.
- Morawitz, C. (1978) **Türkiye Maliyesi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara.
- Noviçev, A.D. (1979) **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, (Çev. N. Dinçer), Onur Yayınları, Ankara.
- Oktar, T. (1992) **Osmanlı Devletinde Reji Şirketi**, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.
- Özen, H. ve Sert, A. (2006) “Karadeniz'de Unutulan Endüstri Mirası”, **Gazi Üniv. Müh. Mimarlık Fakültesi Dergisi**, 21 (3), 499-508.
- Öztürk, M. Y. ve Akduran, Ö. (2010) “Tütün Tarlalarında Kadın Emegi: Bafra'da Tütün Üreticisi Olmak”, S. Dedeoğlu ve M. Y. Öztürk (der.), **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi** içinde, SAV Yayınları.
- Parvus Efendi (2005) **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, (Haz. Muammer Sencer), İleri Yayınları, İstanbul.
- Ramber, L. (1975) **Gizli Notlar**, (Baskıya Haz.: Niyazi Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

- Quataert, D. (1984) “Reji, Kaçakçılık ve Osmanlı Hükümeti”, (Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908 adlı kitabın ikinci bölümünü kısaltarak çeviren M. Tunçay), **Yapıt**, No: 48, 68-85.
- Quataert, D. (2008) **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Quataert, D. (tarihsiz) “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İşçi ve Devlet”, **Osmanlı Tarihi** 5. Cilt: Toplum, 77-85.
- Quataert, D. (1987) **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş** (1881-1908) Yurt Yayınları, Ankara.
- Sarısakal, B. (2010) *Samsun Regie (Tütün) Fabrikası*, <http://www.bakisarisakal.com/SAMSUN%20REJ%C4%B0%20FABR%C4%B0KASI.pdf>, erişim tarihi 30.10.2010.
- Sarısakal, B. (2007) *Samsun Saat Kulesi*, <http://samsun01.blogcu.com/samsun-saat-kulesi-yil-1927/736505> erişim tarihi: 06.09.2010
- Thobie, J. (1977) **Intérêts et Impérialisme Français dans l’Empire Ottoman (1895 - 1914)**, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris.
- R. Vadala (1934) **Samsoun – Passé – Présent-Avenir**, 96.
- Yıldırım, Ö. K. (2006) “Türk Kooperatifçilik Tarihi İçerisinde Samsun'un Yeri”, C. Yılmaz (der.), **Geçmişten Geleceğe Samsun**, 1. Kitap içinde ,Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun.
- Yorulmaz, Ş. (2000) “Osmanlı-Fransız İlişkileri Çerçevesinde Osmanlı Topraklarında Açılan Fransız Kültür Kurumları ve Bunların Meşrutiyet Kazanması (19. Yüzyıl - 20. Yüzyıl Başları)”, **OTAM**, 11, Ankara, 697-768.

